

УДК 78.90.02

Н. М. Бовсунівська,

кандидат педагогічних наук, доцент

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

МУЗИЧНА ЕСТЕТИКА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Можна сказати, що в кожній людській особистості по її природовідповідності і призначенню живе чиста й ідеальна людина.

І велика задача її буття в тому, щоб при всіх змінах бути цілісною і єдиною у своєму роді...
Фрідріх Шиллер "Листи про естетичне виховання людини"

У статті зроблено аналіз поглядів відомих філософів Візантійської імперії на музику через призму християнства. Визначено значущість їх духовного спадку для музичної естетики Київської Русі. Певну увагу приділено змісту естетичного виховання тих часів в українських землях. Наголошено на необхідності використання кращих набутків естетики минулого в умовах сьогодення, а також вказано на необхідності більш глибокого дослідження даної сфери з урахуванням знань з філософії, історії, музикознавства.

Актуальність дослідження. В сучасних умовах глобалізації нинішнього суспільства втрачаються або змінюються загальнолюдські ідеали, значно зростає роль естетичної складової нашого буття. Увага акцентується на даному процесі ще й тому, що саме естетичне виховання має забезпечити розвиток творчо активної особистості, яка здатна повноцінно й грамотно сприймати життя, і, в свою чергу, брати участь у створенні життєвих ціннісних надбань.

Аналіз останніх досліджень. Проблема, звичайно, не нова, і вже була предметом розгляду іноземних діячів науки й культури (Ф. Шиллер "Листи про естетичне виховання людини", А. Луначарський "Революція – Мистецтво – Діти"). Вітчизняні науковці теж мають вагомий набуток в сфері естетичного виховання. Теоретичні основи естетичного виховання як соціокультурного феномена представлено в працях І. Беха, В. Бутенко, Л. Божович, А. Галімова, С. Гончаренка, О. Дем'янчука, В. Дряпкі, М. Євтуха, І. Зязюна, Л. Масол, С. Мельничука, Н. Миропольської, Г. Падалки, О. Ростовського, О. Рудницької, С. Рубінштейна, О. Савченко, Л. Сбітнєвої, О. Сухомлинської, М. Федоренко, О. Щолокової.

Метою статті є представлення основних набутків у сфері музичної естетики Київської Русі. Історія естетичного виховання не може бути тільки зовнішнім описом естетичних концепцій. Її завдання – виявити закономірності розвитку естетичної думки, її направленість. Ця закономірність, звичайно, відносна: естетика в усіх її проявах специфічним чином відображає закономірності історичного розвитку загалом.

Виклад основного матеріалу. Важливим питанням є визначення джерела історії естетики. Тут, звичайно, треба виходити із конкретних історичних умов. Дослідники одностайні в тому, що джерела можемо класифікувати по хронології, національній приналежності, персоналіям і проблемності. У подальшому їх можна розрізняти по способу кодування: письмові, усні, етнографічні, лінгвістичні, речові. Для даної роботи велике значення мають конкретні історичні документи і трактати митців, що творили музичну естетику Візантії, і естетичні надбання яких стали основою розбудови української музичної естетики Київської Русі в пізніші часи.

Вивчення музичної естетики як явища є досить важким і тривалим процесом вже тому, що він передбачає знайомство з широким спектром наукових і культурних набутків у філософії, історії, навіть математиці, релігієзнавстві і навіть міфології.

Мистецтво Візантії, яке базувалося на естетичних надбаннях античності, досягло свого розквіту в IV–VI ст. Саме тут почали формуватися системи символів та образів, які мали пов'язати людину з Богом, і саме Всевишній був еталоном і джерелом абсолютної Краси. Естетична зрілість людини визначалася її умінням визначити своє призначення через призму кольору, звуку, гармонії (а повноцінне їх поєднання ми називаємо твором мистецтва). Варто зазначити, що велике значення в практиці виховання щирого вірянину мала ідеологія, яка була неодмінним атрибутом впливу на музичне мистецтво. Останнє, в свою чергу, намагалися поставити на службу інтересам релігії.

Давньоруська музична естетика є складним культурним пластом, у якому віддзеркалюється своєрідне протистояння двох гілок художньої практики: усної і писемної. Але, парадокс, – саме в даній протидії мов сходяться різні аспекти музичної системи Київської Русі. Додамо, що й візантійська естетична музична доктрина – результат багатовікових пошуків грецьких "батьків" руської церкви. Зокрема, Тита Флавія Климента (Климента Олександрійського – 150-215 pp.). В "Пересторогах" він намагається вирішити проблему ставлення митця-християнина до культурного спадку "язичництва" (саме так називали елліністичне мистецтво). Його позиція категорична й різка: християнство неможливо протистоятиме еллінізму. А, значить, і сама його суть – музика, повинна зникнути і звільнити місце нематеріальній беззвучній музиці – християнському вченню. Правда, дещо пізніше він, як людина

розумна (та ще й колишній адепт язичницького віровчення), в новому трактаті "Стромати" намагався примирити мистецькі догмати еллінізму та християнства. Він доводив, що грецькі музиканти були учнями ізраїльських пророків. Навіть підняв на глум деяких християнських фанатиків, які боялися навіть словосполучення "грецька музика", порівнявши останніх із супутниками царя Одиссея, які заліпили вуха воском, щоб не чути спів солодкоголосих сирен [1: 312]. Видатний діяч IV ст. Василій Кесарійський (330 – 379 рр.) у своїх коментарях текстів псалмів висунув цілком сформульований ідеал церковної музики: "У тебе в будинку замість Євангелія на почесному місці лежать кіфари та флейти?... а прикрашена золотом чи слоною кісткою ліра, ніби бісівський ідол, знаходиться на найпочеснішому місці – жертovníку? Жалюгідним є вигляд жінки, яка замість веретена тримає ліру... Псалом – ось посередник миру в душі... тільки він заспокоює бурю роздумів, сумнівів і печалей. Хай язик твій співає, а розум хай осягає зміст усього піснеспіву, щоб брав участь твій дух і розум. Богу слава не потрібна – він хоче її для тебе" [2: 256]. Якщо Климент Олександрійський поступово в кінці життя прийшов до висновку про важливість язичницької культури для розвитку християнства, то блаженний Ієронім із Стрідона (340 – 420 рр.) все життя мався від вселенського захоплення і культивування традиційного елліністичного мистецтва до його повного зневаження: "Непристойно змазувати горло спеціальними розчинами, навіть лікувальними. Бога треба звеличувати не гортанням, а душею. Слідкуй за тим, щоби те, про що співаєш в храмі, ти сповідував би серцем" [3: 113-114]. Іоанн Златоуст (його прізвище свідчить про неабияку майстерність в царині ораторського мистецтва) поклав життя на боротьбу з очищенням Константинополя від скверни розкоші, видовищ та ігор. І у цій боротьбі одним із головних аргументів проти розпусти вважав музичне мистецтво: "Ніщо так не возвеличує душу, ніщо так не піднімає над повсякденністю, не вивільняє від звичних приземлених зв'язків... як мелодія суголосся і керований ритмом божественний піснеспів" [4: 147]. Досить пристойна кількість його творів направлена на критику іудаїзму за театралізацію культу (виконання елементів танцю та активну жестикуляцію) [5: 846]. Ще далі пішов монах Памва (IV ст.), який проповідував радикальне християнство, метою якого було цілковите викорінення язичницької (елліністичної культури), уособленням якої для нього була музика: "Горе нам, чадо! Бо наближається той час, коли монахи забудуть про їжу для розуму і духу святого, і стануть на вертатися до наспівів і криків безпричинних. Який же це монах, якщо він у своїй келії чи в церкві голосом реве, мов той бик? ... Кажу тобі, чадо, що настане час, коли християни осквернять книги святих Євангелій, створять тропарі й канони" [6: 4]. Ось саме ці судження мудрих старців і сформують згодом суспільне ставлення до "мусикиї" в землях Київської Русі. Музична сфера буде розділена на інструментальну та вокальну музику. Остання навіть буде вважатися п'ятим ступенем філософії.

На територію руської держави було перенесено практику візантійського богослужіння. Візантійські теологи, в свою чергу, зверталися до праць античних філософів та неоплатоністів, які вважали, що музика веде душу від усвідомлення речей на землі до ідеї абсолютної Краси. Зауважимо, що ідеї древніх мислителів щодо музичного мистецтва знаходили в наших землях розуміння, але не підтримку. У Візантії митець вважався кимось на зразок медіума чи знаряддя Провидіння, який доносив глас Божий до смертних. Руські філософи до особи музиканта підходили набагато прозаїчніше – він був самостійною творчою одиницею, людиною, яка мала хист, недоступний більшості. У своїй творчості музикант мав керуватися основною вимогою: "...написати мелодію, підібрати однакову кількість слів, які збігаються з тонічними наголосами, і зберегти їхній задум..." [7: 11].

В обов'язки "сочинителя", пізніше регента, входило роз'яснення чадам ролі кожного в колективі, а місце в хорі ототожнювалося за якістю й номером голосу:

- 1 глас – основа (сонце після довгої ночі);
- 2 глас – відганяє морок і темряву (благочестя і лагідність);
- 3 глас – хвилювання (спонукає на подвиг);
- 4 глас – радісний і в той же час печальний;
- 5 глас – плач о гріхах;
- 6 глас – любов і гуманність;
- 7 глас – милість Господа;
- 8 глас – покаєння і світле прозріння [8: 19].

Як бачимо, навіть структура голосів хору поєднувала біологічну, емоційну і теологічну складові.

Дещо прохолоднішим в наших землях було ставлення до музикування на інструментах. Власне, саме інструментальну музику наші предки називали "мусикиєю": "гудение в гусли, домры, лиры и в цынбалы и прочие струны имущие... сопелки свиряне и гудение" [9: 58]. Досить часто слово "мусика" вживалося в якості означення сфери народної сміхової культури ("песни ... бесовския, скверныя, беспричинныя, воплєныя, неприязнены") [10: 124]. Поступово ставлення до "мусикиї" змінюється – у XVII ст. "мусикия бряцаний" (себто, інструментальна музика) поєднується з "поющим гласом" (вокальним мистецтвом): "мусикия сугуба" (тобто, єдина як вид мистецтва, але розвивається в двох напрямках). Варто зазначити, що зближення вокального та інструментального начал в музиці відбувалося далеко не беззмарно, оскільки "пение" і "мусика" – мистецтво вокальне та інструментальне, культове й народне вважалися різними

сферами художньої творчості. Однак, зазначимо, що категоричність діячів культу іноді зникала, коли йшлося про окремі види світського мистецтва ("славильныя жанры") та музичні інструменти. Так, труба порівнювалася з "гласом божим", символом страшного суду; на гусях можна було "петь богу богоизбранным воплем", вони ж були "пищалем божественного дыхания" [11: 34]. Проте, музичні інструменти в теології не розглядалися в конкретно побутовому значенні – бо були специфічним поняттям християнської філософії. "Хвалите господа во гласе трубном... (від звуку труби воскреснуть мертві)... на кифаре (вустами), ...органе (тілом) хвалите его" [3: 98]. З усього викладеного вище можемо зробити висновок, що музична естетика Київської Русі базувалася на слові (як духовне, так і народне мистецтво). Однак, слово це звучало по-різному: у побутових умовах воно звучало живо, яскраво, виразно та емоційно і, здебільшого, воно було усним. Сакральна музика виражалася за допомогою більш опосередкованих емоцій, більш складної образної сфери. І мова тут використовувалася старослов'янська (а вона суттєво відрізнялася від розмовної побутової і фонетично, і образно-понятійно). Як наслідок – пісенний малюнок мелодичної інтонації мав особливий урочистий, навіть ритуальний тон. Руське народне мистецтво, на відміну від духовного, має одну яскраву особливість, про яку писав ще Іоанна Златоуст та Симеон Богослов – тут широко присутній фактор руху: "коли молився, стояв прямо, не рухався ні ногою, ні іншими частинами тіла, і нікуди не звертав погляду свого" [12: 170]. Ритмічна основа музичного мистецтва найбільш проявилася в мистецтві скоморохів, які "бесяся и скача" звеселяли люд. Більш прихильно церковники ставилися до епічних жанрів (билин), бо вони виконувалися сидячи, і, відповідно, були малорухливими. Ця статичність надавала виконавцям більшій інтелектуальній та естетичній виразності. Таким чином, на Русі склалася естетична система, яка виражала суть тогочасного мистецтва: слово – рух, думка – чуттєвість. Ці своєрідні філософсько-естетичні полюси: духовне – тілесне, небесне – земне проіснували аж до XVII ст. Саме тоді, під впливом демократизації мистецтва ці антагоністичні сфери почали своє зближення. І найбільше воно проявилось в партесному концерті, коли переплетення ритмічних моментів з чуттєвими, поєднання слова і мелодії стали абсолютно узвичаєним естетичним моментом. Як і кожне нововведення, даний жанр вокального багатоголосся на початку викликав гостру полеміку (подеколи навіть спротив і несприйняття) серед священнослужителів: "Зело богу гнусно нынешнее пение... ты молитву твори воздыхая, а пения того не слушай" [13: 30]. На думку відомого книжника Аввакума, новий стиль втратив свою епічну піднесеність, бо в ньому були присутні елементи скоморошого співу – метр, ритм, мелодична симетрія: "Придет в храм христианин после шести дней труда... молить бога и труды свои освятить... ано слушать нечево – поют плясавицы скоморошьи" [13: 32].

Висновки. Музична естетика супроводжує увесь плин людського життя – і в поважні хвилини піднесення ("видели церков, украшену златом и жемчугом... аки невеста. В ней пения доброголасная, яко же ангельска"); і в зловісні години історії ("церков божия без пеня стоит"); чи в думках про апокаліпсис, коли "вражии песни будут петь"; при нашестві Батия ("не стало ни песен, ни звона колокольного") [14: 76]. Але духовність, щирість світосприйняття наших пращурів дає вагомий поштовх для усебічного розвитку прийдешніх поколінь. І для нас важливо не розгубити все краще, що дали нам мудреці минувшини.

Звичайно, в об'ємі даної роботи важко дати повну і вичерпну картину розвитку ідей музичної естетики часів Візантії та Київської держави. Автор лише відібрав найбільш значимі, найбільш фундаментальні пам'ятки філософської думки, які прямо чи опосередковано вплинули на історичний розвиток музичної естетики в нашій державі, а також є основою, на якій базується світовий культурний феномен – музичне мистецтво Київської Русі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Clementis Alexandronimus. Stromatia / Clementis Alexandronimus. – Berlin : Wiley-VCH Verlag GmbH, 1960. – Bd. II. – 412 s.
2. Migne J. P. Patrologiae cursus copletus series Graeca / J. P. Migne. – Athem : Petit-Montrouge Excudebatur et venit apud J. P. Migne editorem, 1979. – T. 2. – 259 s.
3. Шестопалов В. Музыкальная эстетика Средневековья и Возрождения / В. Шестопалов. – М. : Музыка, 1966. – 572 с.
4. Migne J. P. Patrologiae cursus copletus series Graeca / J. P. Migne. – Athem : Petit-Montrouge Excudebatur et venit apud J. P. Migne editorem, 1979. – T. 48. – 657 s.
5. Migne J. P. Patrologiae cursus copletus series Graeca / J. P. Migne. – Athem, 1979. – T. 55. – 891 s.
6. Герберт М. Записки про музику / М. Герберт. – СПб. : Искусство, 1884. – Т. 1. – 286 с.
7. о. Феодосий (Александрийский). Схолия / о. Феодосий (Александрийский). – Казань, 1996. – 87 с.
8. Абикумова А. Традиции поздневизантийского песнетворчества и современные Ирмолон / А. Абикумова // Київське музикознавство. – 2000. – Вип. 5. – С. 17–24.
9. Серегина Н. Музыкальная эстетика Древней Руси (по памятниках философской мысли) / Н. Серегина // Вопросы теории и эстетики музыки. – Вып. 13. – Л. : Музыка, 1974. – С. 58–78.
10. Финдейзен Н. Очерки по истории музыки в России / Н. Финдейзен. – Вып. II. – Москва, 1924. – 124 с.
11. Лавровский П. Описание семи рукописей (Копия) / П. Лавровский. – СПб., 1858. – 34 с.
12. Архангельский А. Нил Сорский и Вассиан Патрикеев / А. Архангельский. – Ч. 1. – СПб. : Типография И. Вошинского, 1882. – 170 с.

13. Ливанова Т. Очерки и материалы по истории русской музыки / Т. Ливанова. – Вып. 1. – М. : Искусство, 1938. – 30 с.
14. Шестаков В. Идеи эстетического воспитания / В. Шестаков. – Москва : Искусство, 1973. – Т. 1. – 423 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Clementis Alexandronimus. Stromatia / Clementis Alexandronimus. – Berlin : Wiley-VCH Verlag GmbH, 1960. – Bd. II. – 412 s.
2. Migne J. P. Patrologiae cursus copletus series Graeca / J. P. Migne. – Athem : Petit-Montrouge Excudebatur et venit apud J. P. Migne editorem, 1979. – T. 2. – 259 s.
3. Shestopalov V. Myzuka'naya estetika Srednevekoviya i Vozrozhdeniya [Musical Aesthetics of the Middle Age and Renaissance] / V. Shestopalov. – M. : Muzyka, 1966. – 572 s.
4. Migne J. P. Patrologiae cursus copletus series Graeca / J. P. Migne. – Athem : Petit-Montrouge Excudebatur et venit apud J. P. Migne editorem, 1979. – T. 48. – 657 s.
5. Migne J. P. Patrologiae cursus copletus series Graeca / J. P. Migne. – Athem, 1979. – T. 55. – 891 s.
6. Gerbert M. Zapiski pro myzuku [Notes on Music] / M. Gerbert. – SPb. : Iskustvo, 1884. – T. 1. – 286 s.
7. o. Feodosiy (Aleksandriyskiy). Skholiya [Scholium] / o. Feodosiy (Aleksandriyskiy). – Kazan' : Izdatel'stvo Moskovskoi patriarkhii, 1996. – 87 s.
8. Abikumova A. Traditsii pozdnevizantiyskogo pesnetvorchestva i sovremennye Irmolai [Traditions of the Later Byzantine Song Art and Modern Irmolai] / A. Abikumova // Kyivs'ke myzukoznavstvo [Kyiv Musical Studies]. – 2000. – Vyp. 5. – S. 17–24.
9. Seriogina N. Myzuka'naya estetika Drevnei Rusi (po pamiatnikakh filosofskoi mysli) [Musical Aesthetics of the Ancient Rus (on the Monuments of the Philosophical Thought)] / N. Seriogina // Voprosy teorii i estetiki muzyki [Questions on Theory and Musical Aesthetics]. – Vyp. 13. – Leningrad : Myzuka, 1974. – S. 58–78.
10. Findeyzen N. Ocherki po istorii muzyki v Rossii [Essays on Musical History in Russia] / N. Findeyzen. – Vyp. II. – Moskva, 1924. – 265 s.
11. Lavrovskiy P. Opisanie semi rukopisey. Kopiia [The Description of Seven Manuscripts (Copy)] / P. Lavrovskiy. – SPb., 1858. – 34 s.
12. Arkhangel'skiy A. Nil Sorskiy i Vassian Patrikeev [Nil Sorskiy i Vassian Patrikeev] / A. Arkhangel'skiy. – Ch. 1. – SPb. : Tipografiia I. Voshchinskogo, 1882. – 198 s.
13. Livanova T. Ocherki i material po istorii rysskoi muzyki [Essays and the Material on the History of the Russian Music] / T. Livanova. – Vyp. 1. – Moskva : Iskustvo, 1938. – 258 s.
14. Shestakov V. Idei esteticheskogo vospitaniya [The Idea of the Aesthetical Education] / V. Shestakov. – T. 1. – Moskva : Iskustvo, 1973. – 423 s.

Матеріал надійшов до редакції 26.12. 2012 р.

Бовсунівська Н. Н. Музыкальная эстетика Киевской Руси.

В статье сделан анализ взглядов известных философов Византийской империи на музыку через призму христианства. Определена значимость их духовного наследия для музыкальной эстетики Киевской Руси. Определенное внимание уделено содержанию эстетического воспитания тех времен в украинских землях. Отмечена необходимость использования лучших достижений эстетики прошлого в сегодняшних условиях, а также указано на необходимость более глубокого исследования данной сферы с учетом знаний по философии, истории, музыковедению.

Bovsunivs'ka N. M. The Musical Aesthetics of Kyiv Rus.

The article analyzes the views of famous philosophers of the Byzantine Empire regarding music through the lens of Christianity. The importance of their spiritual heritage for the musical aesthetics of Kyiv Rus is identified. The significant attention is paid to the content of the aesthetic education of that time in the Ukrainian lands. The necessity of using the best achievements of the past in today's aesthetics and also the need for further exploration of this field with the knowledge on philosophy, history and musicology are stressed on.